

involve stranger persons to vote for the spelling, insisted on the ill-grounded expansion of the use of «r» in spite of the Ukrainian language practice, entered into Presidium a person who was not an expert in linguistics, and did not invite a Presidium member to the sessions. The author of this letter expresses displeasure by these actions and estimates the changes to the Ukrainian spelling carried out by Mykola Skrypnyk, as a «revolution». It is conjectured that there are no grounds to treat the Pravopys-1928 as legitimate and scholarly justified.

Keywords: historical facts, State Spelling Commission, spelling legitimacy, scholarly approach, phonetic characteristics.

УДК. 81'2

<http://doi.org/10.15407/np.54.021>

Оксана Микитенко,

д-р філол. наук, старший науковий співробітник,

Україна, Київ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАУКОВОГО ПЕРЕКЛАДУ: Й. А. БАГМУТ (до 50-річчя від дня смерті)

У статті йдеться про науковий доробок відомого українського мовознавця і перекладача Йосипа Адріановича Багмута (1905–1968 рр.), праці якого присвячено процесу становлення української суспільно-політичної лексики, аналізу мови і стилю перекладів художніх творів та громадсько-політичної літератури українською мовою. Працюючи разом із Л. А. Булаховським та М. Т. Рильським, Йосип Багмут був серед тих, хто відроджував перервану у 20–30-ті рр. традицію української славістичної школи та сприяв «розвиткові української наукової мови» (М. Рильський), своєю чергою, в галузі лексикології та лексикографії. Вимагаючи максимальної точності у науковому перекладі, особливо при передачі іншомовних ідіоматичних висловів та фразеологічних одиниць, він наголошував на важливості розвитку стилістичних можливостей та суспільному значенні нормативності української мови.

Ключові слова: Йосип Багмут, українська мова, переклад, суспільно-політична література, славістика.

Епіграфом до однієї з мовознавчих праць Йосипа Багмута винесено поетичні рядки Максима Рильського:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям [2, с. 3]

Цій справі присвятив своє життя і діяльність Йосип Адріанович Багмут (1905–1968) – український мовознавець і перекладач, автор теоретичних праць про переклад суспільно-політичної літератури, фахівець у галузі культури мови, теорії і практики перекладу, історії науки і культури України [11, с. 406]. Сьогодні, серед різноманіття видань економічної, суспільно-політичної, публіцистичної, філософської, психологічної проблематики, зокрема перекладів із інших мов, важливо звернутися до досвіду українського перекладознавства, до принципів нормативності і збереження мовних стандартів, які закладалися, зокрема, при перекладах суспільно-політичної літератури та розглядалися у працях Й. А. Багмута.

Стилістичні, термінологічні, граматичні та інші норми та особливості різних літературних жанрів, зокрема і суспільно-політичного, визначають роль та цивілізаційний вимір сучасної української мови. Попри те, що мова, як живий організм, постійно змінюється, збагачується і трансформується (у різних сферах суспільного життя – культурі, економіці, політиці), значення ужиткової нормативної лінгвістики як чинника стабільності національної культури, а відтак і соціальної стабільності, є незаперечним. Незаперечною є і роль науковців, які своєю діяльністю сприяли утвердженню української мови, її розвитку та міжнародному визнанню.

Йосип Адріанович Багмут народився у с. Бабайківка Новомосковського р-ну Дніпропетровської області у 1905 р. Батько його був сільським вчителем. У родині було шестеро дітей, крім Йосипа ще четверо синів (він був середнім) і дочка.

Філологія та математика, мабуть, були органічно притаманні родині, – старший брат Іван Багмут став відомим українським письменником, молодший Григорій присвятив своє життя математиці. Закінчивши у 1924 р. педагогічний технікум у м. Новомосковськ, Йосип Багмут працював учителем сільської школи. У 1925–29 рр. навчався на літературно-лінгвістичному факультеті Харківського інституту народної освіти, потім викладав українську мову й літературу у вищих навчальних закладах Харкова, в Комуні ім. Ф. Дзержинського, де директором був А. Макаренко. На початку II світової війни евакуювався з родиною до Казахстану, де продовжував педагогічну роботу в середніх школах Щучинського р-ну Акмолинської області. З 1943 по липень 1945 р. був рядовим діючої армії, за що був нагороджений медалями і відзнаками. Демобілізувавшись, із родиною переїхав до Києва, де працював у видавництві, у 1948–68 рр. викладав у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка – читав спецкурс з теорії і практики перекладу на філологічному факультеті. Працював в очолюваному академіком Л. А. Булаховським Інституті мовознавства АН у 1950–55 рр. (з 1951 р. на посаді ученого секретаря) та у 1963–68 рр. на посаді старшого наукового співробітника відділу теорії української мови і структурно-математичної лінгвістики. Займався питаннями культури мови, теорії і практики перекладу, зокрема суспільно-політичної літератури, історії науки і культури України, був редактором наукових видань Інституту, у тому числі Наукових записок Інституту «Мовознавство» (1952–55 рр., тт. X–XIII) [10, с. 61; 11, с. 406–407; 3, с. 8–11; 4, с. 96].

Йому, як нікому, були зрозумілі слова Максима Рильського: «Питання про словник – одне з самих гострих питань української культури. Лексикологія і лексикографія на Україні мають дуже давні і глибокі корені» (Мудрості: 63). Працюючи в галузі лексикографії, Й. А. Багмут редагував «Російсько-український словник» (Київ, 1956), був членом редколегії (разом із І. К. Білодідом, Л. С. Паламарчуком, М. Т. Рильським та ін.) академічного «Російсько-українського словника» у 3-х тт. (Київ, 1968). Перекладав українською мовою художню літературу, був членом Спілки письменників України.

Це була, як згадували його колеги і друзі, надзвичайно скромна і чесна людина. Авторитетний фахівець, – науковець, редактор, практик-перекладач, педагог, він ставився до колег і учнів завжди уважно і вимогливо, завжди давав дружні поради, – хоча, як зауважував Максим Рильський, «перекладників не лас тільки ледачий». Як згадувала Юлія Леонідівна Булаховська, Леонід Арсенійович завжди був «спокійний» щодо фахового рівня молодих науковців, коли при вступі до аспірантури іспити із спеціальності приймав Йосип Багмут.

Переклад з однієї мови на іншу є важливим чинником розвитку і збагачення кожної мови. Сказано про це в різні часи багато. Великого значення для розвитку самобутньої оригінальної літератури надавав перекладу О. О. Потебня, який вважав, що переклади «щодо впливу на самостійний розвиток літератури перевершують багато які оригінальні твори» [15, с. 175]. Цю думку підтримував і М. Т. Рильський, наголошуючи, що «переклад з однієї мови на іншу є не тільки способом збагачення духовного досвіду читачів, а й способом збагачення мови, на яку той чи інший твір перекладається» [17, с. 4]. Неперевершений перекладач, Максим Рильський зауважував, що «у певному розумінні важчі саме переклади з близьких мов», наголошував на значенні перекладу «для витончення та збагачення рідної мови» [13, с. 70]. Велика роль у цьому процесі належить перекладові суспільно-політичної літератури.

У другій половині XIX ст. переклад соціально-політичної літератури розумівся значною мірою як переклад з пристосуванням до місцевих умов і відповідно переробкою оригіналу до понять і уявлень читачів. Перекладачі змінювали у тексті національно-етнографічний фон, обстановку і навіть імена, відтак переклад набував характер переказу, переробки тексту оригіналу [1, с. 16–17].

Не був простим і процес формування наукового та публіцистичного стилів української літературної мови. Довгий час вживалося по кілька термінів-синонімів, декілька лексичних, словотворчих, фонетичних тощо варіантів. Якщо східноукраїнська публіцистична й наукова термінологія наприкінці XIX – поч. XX ст. виробляла свої норми в основному з орієнтацією на

російські зразки, то в мові західноукраїнської публіцистики і науки внаслідок активізації запозичень з інших мов яскраво виявлялися риси наслідування німецької і польської традицій. «На відміну від підросійської України, – зазначає Л. Масенко, – де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного, художнього стилю, орієнтованого на відповідну верству населення, соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут полі функціональної літературної мови. Саме у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів нової української мови» [12, с. 15].

Проте, ще на початку стильової розбудови літературної мови відбувалися гострі дискусії з приводу широти й характеру лексичних запозичень. Зокрема, Іван Франко, який мав значний «внесок у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови» [12, с. 13], відповідаючи галицьким ученим і письменникам, слушно зауважував з приводу вимог замінити терміни іншомовного походження українськими новотворами: «Викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших слов'ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову» [19, с. 174]. Як відомо, єдиним на той час достатньо повним, щоб виконувати нормативну роль, словником (68 тис. слів) був виданий у Києві «Словарь української мови» Бориса Грінченка (1907–1909 рр.). Складні стосунки з мовами – посередниками запозичень, які в суспільній свідомості асоціювались із знаряддям асиміляції, обтяжували ситуацію, створюючи поживний ґрунт для взаємних звинувачень, що наприкінці 90-х рр. XIX ст. призвело до тривалої дискусії. Коли в Східній Україні після 1906 р. з'явилась україномовна преса й книговидавнича справа, лексичний матеріал, напрацьований у Галичині й Буковині за попередніх 30 років, було широко використано у публіцистичному й науковому стилях, а в українську мову ввійшов великий шар абстрактної лексики і наукової термінології [12, с. 16].

Як про «давню відому істину» писав Максим Рильський: «Де підупадає культура слова, мусить підупасти й культура думки» [16, с. 190]. Сказано це було у 1930 р. І тут же науковець дає

відповідь, де шукати «порятунок», коли йдеться про переклад «речей абстрактних», зокрема термінів, – а саме, порівнювати ділову фразеологію з іншомовною (російською, німецькою, французькою), звертатися до «нашої літературної мови» – бо це «для вина сучасності старі міхи» [16, с. 193].

Як блискучий перекладач і теоретик художнього перекладу, М. Т. Рильський за найголовніше вважав зберігати у будь-якому перекладі «дух» мови, основні риси і «загальний колорит» твору. Водночас він підкреслював «принципову різницю» між перекладом художнім і науковим, зауважуючи, що у «творах наукових, публіцистичних, політичних передовсім вимагається точність у передачі думки», «вірність й усталеність термінології» [16, с. 313].

Про це академік Максим Рильський, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН, говорив у 1953 р., виступаючи в Інституті мовознавства АН на захисті кандидатської дисертації свого на десять років молодшого колеги – Йосипа Багмута, з яким його пов'язували наукові та дружні стосунки. Дисертацію, виконану під науковим керівництвом Л. А. Булаховського, було присвячено аналізу і принципам перекладу українською мовою суспільно-політичної літератури [3]. Робота, за визначенням М. Рильського, була справою «величезного значення» і мусила, зокрема, надати «неабияку користь у редакційному перегляді словника» [16, с. 313–314] (йшлося про «Російсько-український словник» АН 1948 р. – *О. М.*). Такими принципами визнавалися точність (але водночас неприпустимість буквального і дослівного, підрядного перекладу), визначалися лексичні, стилістичні особливості, фразеологічні вислови, синтаксис тощо як характерні риси суспільно-політичної літератури. Засновано дисертаційну працю було, як наголошував М. Рильський, «на прекрасному знанні предмета, з умінням ставити і розв'язувати наукові проблеми» [16, с. 316]; вона містила порівняльний матеріал з інших слов'янських мов – чеської, польської, словацької. «Теорія перекладу, – зазначав Й. Багмут, – немислима без органічного поєднання лінгвістичних і літературознавчих методів» [1, с. 11], і послідовно сам керувався цим принципом. Великий досвід вчений набув, працюючи у

1955–63 рр. завідувачем сектору перекладів Інституту історії партії ЦК КПУ, що на той час був найбільш авторитетною перекладацькою лабораторією суспільно-політичної літератури. Зауважимо, що до 1924 р. не існувало єдиної редакції для перекладів соціально-політичної літератури, і це відчутно позначалося на якості перекладів. Варто враховувати й те, що науково-публіцистичний стиль української мови, що «здавна відбиває загальноєвропейський характер», як наголошував Леонід Булаховський, у ХХ ст. формувався «цілком природно» під впливом статей «Правди» і творів Леніна [6, с. 252–253]. Справу перекладів багатотомних видань Маркса, Енгельса (а це 39 томів у 42 книгах), Леніна (35 томів) у СРСР було поставлено на науковий ґрунт, що забезпечувало високу якість перекладів, а також сприяло появі ряду мовознавчих праць у галузі перекладу.

«Справжньою творчою лабораторією в галузі мови, – писав Л. А. Булаховський, – були, зокрема, численні переклади класиків марксизму, що здійснювалися цілими колегіями спеціалістів під редакцією авторитетних представників лінгвістичної науки», що вимагало якнайглибшого наукового висвітлення і систематизації «цього великого досвіду» науковою теорією [8, с. 108]. З цією метою відбувалися наради перекладачів, влаштовувалися творчі дискусії для апробації й обговорення перекладів, розв’язання різного плану мовознавчих проблем – уточнення термінології, відтворення українською мовою окремих речень, фразеологічних зворотів тощо. Спірні мовознавчі питання виносилися на розгляд вченої ради, переклади проходили наукове рецензування (до речі, практика вперше запроваджена в Україні) в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН, який з 1944 по 1961 р. очолював академік Л. А. Булаховський, що, безумовно, сприяло вирішенню багатьох мовознавчих проблем. Рецензенти надавали наукові консультації перекладачам у мовних питаннях з погляду життєвості того чи іншого терміна, допомагали у виробленні суспільно-політичної термінології, стилістичних норм української мови тощо.

В одній з таких дискусій, наприклад, було знайдено відповідник до російського виразу *безместная интеллигенция* – укр. *інтелігенція без місця і без роботи*, що раніше передавався як *вибита з життя інтелігенція* або *не зайнята на посадах, без посад*.

Важливим результатом перекладацької діяльності стала активізація лексикографічної ділянки українського мовознавства. Зокрема, в секторі перекладів було створено велику лексико-фразеологічну картотеку, яка включала суспільно-політичну лексику, фразеологізми, терміни тощо. На основі цієї картотеки, а також інших зібраних і опрацьованих матеріалів було укладено «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (Київ, 1966), в якому представлено «найважливіші соціально-економічні терміни (...), цілий ряд загальноживаних слів, що в поєднанні з іншими словами утворюють словосполучення термінологічного характеру» [9, с. 9].

Необхідно було узагальнити чималий практичний досвід перекладів суспільно-політичної літератури, що мали значну традицію. Варто згадати, що перший переклад «Маніфесту Комуністичної партії» українською мовою вийшов у Львові у 1902 р., потім з'явилося ще декілька, зокрема у 1918 р. у Києві було опубліковано переклад П. Петрика (Петра Канівця), потім були видання 1932 р., 1948 р. та ін. Загалом, до 1963 р. «Маніфест» перевидавався 28 разів. Серед перекладачів творів Маркса і Енгельса було чимало визначних імен, зокрема у Східній Галичині перекладачем був Іван Франко, який ще в молоді роки познайомився з «Маніфестом», «Капіталом», «Анти-Дюрінгом» та іншими працями Маркса і Енгельса, вивчав і популяризував їх.

У 1878 р. І. Франко надрукував польською мовою популярну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій у формі запитань і відповідей передавав основні положення «Маніфесту» і «Капіталу». В архіві І. Франка зберігся переклад розділу «Капіталу» («Так зване первісне нагромадження»), що був опублікований тільки у 1926 р. у Львові в ж-лі «Культура (№ 4–9), а пізніше увійшов до тому «Економічні праці» Зібрання творів у 50-ти томах [20, с. 581–609]. Більшість іншомовних слів, характерних для наукової літератури, І. Франко передавав за допомогою питомих для української мови, намагаючись наблизити текст українському читачеві. Проте така заміна (характерна не лише для І. Франка) інколи призводила до неповної передачі змісту оригіналу, особливо заміна таких понять, як *революція*, *клас* – словами *переворот*, *верстви*.

В історії перекладу суспільно-політичної літератури на українську мову помітним був струмінь творення нових слів замість узвичаєних іншомовних. Проявом словотворчості була, зокрема, спроба замінити у 20–30-ті рр. сполучення деяких слів із значенням ‘*частина*’ одним словом: *п’ятина, шостина, дробина, складовина*. Для більш ранніх перекладів характерною була архаїзація лексики, вживання діалектизмів, навмисне уникнення інтернаціональної лексики, яка ставала терміном і як такий входила до української мови, часто через російську. Відтак завданням науково-публіцистичної літератури було максимальне використання термінологічної суспільно-політичної лексики, властивої усній українській мові. Поряд із цим велике значення мало збереження інтернаціональних термінів оригіналу (наприклад, *абсолютизм, актив, базис, блок, валюта, ліберал, матеріалізм, нація, організатор, синдикалізм, трест, федерація* тощо).

Необхідність залучення іноземної термінології, що сьогодні не викликає заперечень, підкреслював, зокрема, і М. Т. Рильський: «Наукова або публіцистична мова неможлива без використання іноземної термінології, що стала термінологією інтернаціональною» [16, с. 268].

Й. А. Багмут простежив у своїх працях основні шляхи термінотворення в українській мові. Як було доведено, в історії української суспільно-політичної термінологічної лексики виразно проступають три напрями, а саме: а) термінологізація загальнозживаних слів народної української мови, б) поповнення суспільно-політичної термінології інтернаціональними термінами і в) запозичення з російської мови та творення за зразками російської мови термінологічних сполучень в українській мові [1, с. 197].

Теоретичні спостереження було узагальнено науковцем у монографії «Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою» [1]. Висновки автора ґрунтуються на величезному фактичному матеріалі і численних прикладах. Наведемо хоча б деякі з них. На переконання дослідника, важливо передавати властиві як російській, так і українській мові слова іноземного походження без заміни їх застарілою лексикою

або такими синонімами, що мають інший семантичний відтінок, напр.: *лозунг* – *гасло*, *епоха* – *доба*, *експлуатація* – *визиск*, *клімат* – *підсоння*, *процент* – *відсоток*, *прогрес* – *поступ*, *паралельний* – *рівнобіжний*, *масштаб* – *скала* тощо. Недотримання цього принципу часто призводило до зміни стилістичного значення. Такими були, наприклад, спроби замінити при перекладі точно окреслений термін *люмпенпролетаріат* словами *жебрацький пролетаріат*, *босяцтво*, *обірванці*, *гомота*; відносини *власності* – як *маєткові* відносини тощо.

Необхідно мати природне відчуття мови, аби зрозуміти нюанси таких висловів, як: укр. «*зовсім не пошкодити*» (замість «*ні в якому разі не пошкодити*»), «*розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно*» (замість «*вилушити раціональне зерно з містичної шкаралупи*» і т. ін.). Буквальний переклад, що також є поширеною практикою, нерідко стилістично також не є прийнятним: рос. *вопль несется* – укр. *зойк лунає* і т. ін.

«Переклад будь-якої літератури, – зазначав Й. А. Багмут, – характеризується здебільшого вжитою в ньому лексикою. При зіставленні перекладів одного й того ж тексту, здійснених різними перекладачами і в різний час, крім синтаксичних і морфологічних, або словотворчих особливостей, найбільше різнить їх як термінологічна, так і загальноживана лексика. Якщо остання змінюється порівняно мало, то термінологічна лексика перекладів суспільно-політичної літератури [...] зазнає багатьох змін» [1, с. 163–164].

Публіцистичному стилю української мови раніше не було притаманне вживання таких слів, як *батрак* (що передавалося виключно як *наймит*) і *куркуль* (що передавалося як *глитай*); *власник* передавався як *посідач*, *власнивець*; *раб* – як *невільник*; *бездомний* (*бродяга*) – як *волоцюга*. Різні значення і вживання мали інші синонімічні пари: *устої* – *підвалин*, *союз* – *спілка*, *спір* – *суперечка*, *розширення* – *поширення*, *строк* – *термін*, *низка* – *ряд*, *суспільство* – *суспільність*, *громада*, *прибуток* – *зиск*, *барини*, *землеробство* – а не *рільництво*, *населення* – *людність*, *валовий/оптовий* – а не *гуртовий*, *сім'я* – *родина* (Святе *сімейство*, а не Свята *родина*) тощо. Не були свого часу зафіксовані у Словнику Б. Грінченка слова *необхідність*, *необхідний*, що передавало-

ся словами *конечність, доконечний (доконечний робочий час, доконечна праця)*.

Наприклад, слово *свобода* в українській суспільно-політичній літературі спочатку було маловживане, замість нього з термінологічним значенням виступало слово *воля*. Обмежений вжиток у політичній літературі слова *свобода* можна пояснити, вважає Й. Багмут, хіба що пуристичними тенденціями, бо слово здавна властиве українській мові, відоме воно і в народно-поетичній творчості, що доведено і сучасним розвитком мови, де існує цілий ряд термінологічних сполучень із словом «свобода»: *свобода друку, свобода слова, свобода зборів, мітингів, вуличних процесів і демонстрацій, свобода совісті, свобода торгівлі* і т. ін.

Закономірно, що у процесі розвитку мови утворювався цілий ряд відповідних термінів і термінологічних сполучень, характерних саме для суспільно-політичної літератури. У практиці термінологічного слововжитку віддавалась перевага одному якомусь терміну, а його паралельний відповідник, залишаючись у словниковому фонді мови в інших стилях, не ставав суспільно-політичним терміном, наприклад, *суперечності* (термін і похідні) замість *протиріччя*.

Хибною тенденцію вважав науковець передавати деякі спеціальні суспільно-політичні, економічні терміни виключно іншомовними словами, які можна передати термінами, створеними на основі української мови: «Основою творення термінології національної мови є, насамперед, її власна мовна основа» [1, с. 218].

Це стосувалося, насамперед, досить широкого і часто вживаного в літературі термінологічного гнізда *виробництво, виробник, виробляти, виробничий, надвиробництво* тощо, котре передавалося термінами *продукція, продуцент, продукувати, продукційний, перепродукція* і т. д. [1, с. 123]. Життя підтвердило слушність цієї думки, – цей термінологічний ряд сьогодні є більш уживаним. Утвердилися також інші терміни, створені на основі української мови (*відтворення* – а не *перепродукція*, *обіг* – а не *циркуляція*, *нагромадження* – а не *аккумуляція*, *зведення* – а не *редукція*, *видача* – а не *акцептація*, *зрівнювач* – а не *левелер*, *прихований* – а не *латентний*, *дорогоцінний* – а не *люксовий* і

багато інших) [1, с. 124]. Було зафіксовано навіть «*віртуальний* додатковий капітал», замінений у пізніших перекладах на популярнім «*потенційний*».

Варто звернути увагу і на загальноповживану, а також побутову та емоційно забарвлену лексику (іменники, дієслова, дієприслівники тощо), яку при перекладі подекуди намагалися «надмірно» українізувати, подібно до того, як і сьогодні *бочку* замінюють *діжкою*, а замість *бик* вживають *віл* [пор.: 18, с. 49]. Попри те, що в українській мові існують лексичні відповідники, які часто-густо ігнорувалися, при перекладі добиралися застарілі чи діалектні лексеми певного стилістичного забарвлення: рос. *моськи* – укр. *муцики*; рос. *пятиться назад* – укр. *рачкувати*; рос. *жуя* – укр. *ремігаючи*; рос. *отрыжка* – укр. *одгикування*; рус. *пугало* – укр. *страхонуд*; рос. *веха* – укр. *тичина*; рос. *прихвостень* – укр. *приший кобилі хвіст* тощо. Навіть такі звичайні для української мови слова, як *потік*, *послідовно*, *палиця* і т. ін. перекладалися як *бурчак*, *почережно*, *дрюк*, котрі мають додаткові стилістичні або семантичні ознаки, зокрема *бурчак* означає ‘клекотливий потік’. *Крутіїство* (в фабричному законодавстві) перекладачі подавали побутовим словом *закарлюцтво*, притаманним жанрам літературного перекладу, тощо.

«При наявності багатьох відмінностей у суспільно-політичному термінологічному фонді російської, української і білоруської мов, – наголошував Й. А. Багмут, – спостерігається також і виразна спільність у творенні суспільно-політичних термінів», відтак заміна спільної східнослов'янської лексики відмінною є тенденційною практикою, котра «штучно затримувала розвиток мови». На переконання науковця, для найбільш повного виявлення можливостей мови та її розвитку в усіх жанрах принциповим є розуміння «спільності східнослов'янських мов» [1, с. 255].

Така заміна невідповідної за стилем лексики в науковій, політичній, суспільствознавчій літературі була покликана розширити лексичний склад мови, визначити семантичну диференціацію словникового фонду, що сприяло виробленню й удосконаленню стилю суспільно-публіцистичної літератури та загальному збагаченню української мови. Паралельно відбувалося розширення граматичних і синтаксичних конструкцій

мови (суфіксальні форми іменників, прислівникові моделі, транспозиція прийменників тощо), хоча, зрозуміло, не всі моделі залишилися пізніше у живому мовному процесі, підтвердивши сказане М. Рильським: «Жива мова – це процес, а не закам’янілий факт, це широководна річка, що віддзеркалює в собі і береги, і небо, і мінливість хмар, і прудкий блискавичний льот аероплана, і зигзаги пташиних крил, а не покритий зеленою ряскою непорушний ставок!» [13, с. 59].

У своїй монографії «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» (2004) Лариса Масенко згадує рецензію на тритомний «Російсько-український словник» (1968) Івана Світличного, яка, за її словами, має велику наукову вартість і лишається актуальною до сьогодні. Автор рецензії, порівнюючи академічний словник із попередніми, наводить чимало прикладів, які не враховував словник 1948 р., проте містив словник 1924–33 рр. Зокрема, при перекладі «російського слова *абсурд*», крім спільної лексеми, у виданні 1968 р. було представлено синонімічний ряд питомої української лексики, поданої свого часу у словнику 1924–33 рр., – *безглуздя, нісенітниця, дурниця* (цит. за: [12, с. 57]). Разом із тим, для перекладу «російського слова *атеїст*», продовжує автор, такі відповідники, як *безбожник* і *безвірник*, не було подано, що, разом із іншими випадками, лишало поза увагою живомовний лексичний ряд з його виразною експресією [12, с. 65].

Вітаючи орієнтацію мовознавців на мову щоденного спілкування, а також на лексикографічний досвід попередників, мусимо поставити питання, наскільки «російськими» можна вважати такі інтернаціоналізми, як *абсурд* або *атеїст* (та багато інших), і чи можна вважати нормативними певні «порушення канону» – стилістичні відхилення у науковому, публіцистичному, офіційно-діловому та інших стилях, що орієнтуються саме «на строгі сфери» (пор.: [14, с. 114]), попри очевидну їх взаємодію у процесі розвитку мови як динамічної і відкритої системи? Характерно, що, пояснюючи існуючі на той час мовні стандарти виключно «наकिनенням російської шкали соціальних вартостей у мові», подібні погляди (зокрема, і відомого мовознавця Юрія Шереха) стверджують «недорозвиненість технічної й наукової термінології» [12, с. 82], що не відповідає (і не відповідало) дійсності.

Особливо цікавими у спостереженнях Й. Багмута є приклади, пов'язані з функціонуванням у соціально-публіцистичному тексті та перекладом фразеологічних конструкцій. Для розуміння структури фразеологічних груп важливо розрізнити запропоновані В. В. Виноградовим «фразеологічні зрощення» (ідіоми), «фразеологічні єдності» (прислів'я, приказки, крилаті вислови) і «фразеологічні сполучення», що допускають синонімічну заміну окремих слів. При цьому ідіоми, на думку Л. А. Булаховського, доводиться передавати «не точними, а приблизними відповідниками» схожого стилістичного забарвлення [8, с. 21].

Передача фразеологізмів та ідіом при перекладі, переконував Й. А. Багмут, вимагає від перекладача, крім глибокого знання фразеологічних скарбів мови, ще й загальної майстерності в передачі рідною мовою багатьох індивідуальних утворів з відмінними стильовими ознаками і особливостями, характерними для творчої індивідуальності кожного автора того чи іншого крилатого слова чи виразу [1, с. 262]. Особливо це стосується «крилатих висловів» латинської мови, фразеологізмів із німецької чи англійської. Повторні переклади відповідним чином удосконалюють, «шліфують» такі фразеологізми, при повторних перекладах перекладачі знаходять нові, більш адекватні рішення, глибше входять в розуміння тексту і його відтворення засобами рідної мови.

Образні вислови, як відомо, надають твору будь-якого жанру образності і яскравості. Чимало фразеологізмів містить, зокрема, текст Марксового «Маніфесту». Наприклад, для критики так званого «істинного» соціалізму вживається вислів: «"істинний" соціалізм одним пострілом убиває двох зайців». В українському перекладі різних років це звучало так: «... уб'є одною кляпою обидві мухи» (1902 р.); «...за раз заб'є обидві мухи» (1905 р.); «...відразу вб'є обидві мухи» (1922 р.); «...уб'є одним стрілом двох зайців» (1918 р.; 1921 р.); «...одним пострілом забиває двох зайців» (1923 р.); «...вбивав двох зайців одним пострілом» (1927 р.; 1930 р.) і нарешті – «одним пострілом убиває двох зайців» (1953 р.), що вважалося за найбільш відповідний варіант і увійшло до всіх пізніших видань.

Характерним і досить частотним у Леніна є вислів рос. *сапоги всмятку* (який зустрічається також із синонімом рос. *галимаття*,

укр. *нісенітниця*), переданий у пізніших виданнях як укр. *на вербі груші*, що вважається вдалим перекладом і таким, що стилістично і семантично відповідає оригіналу, попри те, що вжито питомий український фразеологізм.

Натомість образні вислови у більш ранніх виданнях передавалися українськими фразеологізмами, взятими з іншого мовного середовища: рос. *играют роль шутов гороховых* було передано сполученням укр. *дурня клеять* (1926 р.), а пізніше замінено на *грають роль блазнів*; рос. *перегнуть палку* – як укр. *передати куті меду* (1926 р.), пізніше на *перегнути палку*. Нерідко для фразеологізмів знаходили більш досконалий переклад або відповідник: рос. *коготок увяз – всей птичке пропасть*, що раніше перекладалось як *заплуталась ніжка – пропала птичка*, перекладено як *зав'яз пазурець – і птиці кінець*.

З окремими ідеомами було чимало непорозумінь. Так, російський ідеоматичний вираз *дело в шляпе* найчастіше перекладали як укр. *діло в шляпі*, або *діло готове*. Такий буквальний переклад, звичайно, не давав бажаного результату і не задовільняв перекладачів. Цікаво, що саме з приводу цього виразу Максим Рильський писав: «...при передачі фразеологізмів потрібна велика обережність, потрібен художній такт. Один український письменник – і то неабиякий майстер слова, – перекладаючи, здається Лескова, передав речення «дело в шляпе» реченням: «справа в капелюші». Навряд чи це було доречно» [16, с. 17]. Подібні вислови, зрозуміло, вимагають при перекладі не буквального, а семантичного та стилістичного відповідника, і саме такі приклади стають підтвердженням висновку науковця, поета і перекладача М. Т. Рильського: «Переклад точний, теоретично кажучи, річ безнадійна й неможлива [...] Всі переклади – навіть ті, що «кращі, як оригінал», – лише відзеркалення...» [13, с. 71].

«Животворним ферментом літератури» називав М. Рильський мовні елементи народнопоетичної творчості [13, с. 60], звернення до яких надавало перекладачеві неабияких можливостей відтворити дух оригіналу рідною мовою. Зацікавившись цією темою, Йосип Багмут продовжив займатися українською фразеологією і став одним із упорядників (разом із дружиною Валентиною Бобковою – старшим науковим співробітником Інституту

мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН, та дочкою – молодим мовознавцем-славістом Аллою Багмут) видання «Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період» (Київ, 1963). До цього збірника увійшло понад п'ятнадцять тисяч народних афоризмів та образних поетичних висловів, укладених за тематичним принципом. Укладачами було використано як друковані матеріали, так і рукописні збірники багатьох збирачів та кореспондентів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН.

Сьогодні, окреслюючи розвиток українського мовознавства 50–60-х рр. ХХ ст., справедливо відзначають здобутки у різних його галузях – розвиток наукових і навчально-наукових центрів, розгортання вивчення усіх рівнів української мови, зокрема лексикографічне опрацювання й наукове дослідження української мови, появу фундаментальних праць, багатотомних видань тощо [12, с. 52]. Водночас це дозволяє краще зрозуміти сучасні тенденції, для яких характерні, за словами О. О. Тараненка, «вихід мови з-під культурно-мовної залежності» і прагнення максимально позбутися слідів впливу російської мови – як усунення власне русизмів, так і не завжди усвідомлюване відштовхування від неї взагалі, у тому числі й від наявних у ній іншомовних слів, від історично спільних для обох мов одиниць. Це, продовжує Олександр Тараненко, закономірна реакція на попередній тривалий період русифікації, але разом з тим у багатьох своїх випадках – наслідок незнання з боку ініціаторів такого роду заміни реальної української мови у всій її історичній і функціональній повноті та вагань і сумнівів значної (переважної?) частини рядових членів україномовного соціуму щодо свого знання справжньої української мови [18, с. 49]. І з цим важко не погодитися.

Йосип Адрианович Багмут – мій дідусь – був першим моїм вчителем і другом. Він належав до числа тих, хто не лише досліджував, але й створював історію українського мовознавства. Життя вченого трагічно обірвалося у розквіті наукової діяльності. У цій статті, згадавши науковий доробок Й. А. Багмута, низько вклоняюсь його пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Багмут Й. А.* Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою, К. : Наук. думка, 1968.
2. *Багмут Й. А., Русанівський В. М.* Рідне слово: Розвиток мови й мовознавства в УРСР, К. : Наук. думка, 1969.
3. *Багмут И. А.* Принципы перевода на украинский язык сочинений В. И. Ленина и сочинений И. В. Сталина / автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев: Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР, 1953.
4. *Багмут Й. А.* (Некролог) // Мовознавство, 1968, 5. – С. 96.
5. *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь, 2 (А–К), Минск : Изд-во БГУ, 1977. – С. 8–11.
6. *Булаховський Л. А.* Українська мова серед інших слов'янських // Українська література, 1942, 5–6. – С. 241–256.
7. *Булаховський Л. А.* Нариси з мовознавства // Українська мова в школі, 1952, 4. – С. 15–22.
8. *Булаховский Л. А.* Некоторые соображения о перспективах развития советской лингвистической науки // Вопросы языкознания, 1959, 4. – С. 106–108.
9. *Воробйова С. А., Молодід Т. К.* Російсько-український словник соціально-економічної лексики. – К. : Наук. думка, 1966.
10. *Железняк М. Г.* Багмут Йосип Адріанович // Енциклопедія Сучасної України, (ред.) Дзюба І. М., Курас І. Ф. та ін. – К., 2003, Т. 2. – С. 61.
11. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебни НАН України (1930–2005). Матеріали до історії, (ред.) Складенко В. Г. – К. : Довіра, 2005.
12. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004.
13. Мудрості від Максима Рильського: Вислови, поради, роздуми про філософію буття. Упор. М. Г. Рильський / Літер.-худ. видання. – Вид. 1. – К. : «Успіх і кар'єра», 2018.
14. *Озерова Н. Г., Синиця І. А.* Взаємодія функціональних стилів у сучасних російській та українській мовах // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 112–118.
15. *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. – Харьков: Изд. М. В. Потебни, 1905.
16. *Рильський М. Т.* Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство // Зібрання творів у двадцяти томах / (ред.) Дей О. І., Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1987. Т. 16.

17. *Рыльский М. Ф.* Об украинских думах [Предисловие] // Украинские думы [пер. с укр., прим.] Литвак Г. Н. – Симферополь, 1958. – С. 3–6.
18. *Тараненко О. О.* Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 30–55.
19. *Франко І. Я.* Літературно-критичні статті // Твори у двадцяти томах / (ред.) Білецький О. І. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 16.
20. *Франко І. Я.* З наукових перекладів / Економічні праці (1878–1887) // Збір. творів у п'ятдесяти томах / (ред.) Дерев'янкін Т. І., Перковський А. Л. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44/1. – С. 581–609.

References

1. Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К. : Наук. думка, 1968 [Bahmut Y. A. Problemy perekladu suspilno-politychnoyi literatury ukrayinskoju movoyu. – K. : Nauk. dumka, 1968].
2. Багмут Й. А., Русанівський В. М. Рідне слово: Розвиток мови й мовознавства в УРСР. – К. : Наук. думка, 1969 [Bahmut Y. A., Rusaniv's'kyi V. M. Ridne slovo: Rozvytok movy i movoznavstva v URSR. – K. : Nauk. Dumka, 1969].
3. Багмут И. А. Принципы перевода на украинский язык сочинений В. И. Ленина и сочинений И. В. Сталина / автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Киев: Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР, 1953 [Bahmut I. A. Printsypy perevoda na ukrainskiy yazyk sochineniy V. I. Lenina i sochineniy I. V. Stalina / avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Kiev: Institut yazykoznaneya im. A. A. Potebni AN USSR, 1953].
4. Багмут Й. А. (Некролог) // Мовознавство, 1968, 5. – С. 96 [Bahmut Y. A. (Nekrolog) // Movoznavstvo, 1968, 5. – S. 96].
5. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : Биобиблиографический словарь, 2 (А–К), Минск: Изд-во БГУ, 1977. – С. 8–11 [Bulahov M. G. Vostochnoslavjanskije yazykovedy: Biobibliograficheskij slovar', 2 (A–K). – Minsk: Izd-vo BGU, 1977. – S. 8–11].
6. Булаховський Л. А. Українська мова серед інших слов'янських // Українська література, 1942, 5–6. – С. 241–256 [Bulahov's'kyi L. A. Ukrayins'ka mova sered inshyh slovyans'kyh // Ukrayins'ka literature, 1942, 5–6. – S. 241–256].
7. Булаховський Л. А. Нариси з мовознавства, // Українська мова в школі, 1952, 4. – С. 15–22 [Bulahov's'kyi L. A. Narysy z movoznavstva // Ukrayins'ka mova v shkoli, 1952, 4. – S. 15–22].

8. Булаховский Л. А. Некоторые соображения о перспективах развития советской лингвистической науки // Вопросы языкознания, 1959, 4. – С. 106–108 [Bulahovskiy L. A. Nekotoryie soobrazheniya o perspektivah razvitiya sovetskoy lingvisticheskoy nauki // Voprosy yazykoznaniiya, 1959, 4. – S. 106–108].

9. Воробйова С. А., Молодід Т.К. Російсько-український словник соціально-економічної лексики. – К. : Наук. думка, 1966 [Vorobyova S. A., Molodid T. K. Rosiys'ko-ukrayins'kyi slovnyk social'no-ekonomichnoyi lekxyku. – K. : Nauk. Dumka, 1966].

10. Железняк М. Г. Багмут Йосип Адріанович // Енциклопедія Сучасної України, (ред.) Дзюба І. М., Курас І. Ф. та ін. – К., 2003, Т. 2. – С. 61 [Zheleznyak M.G. Bahmut Yosyp Adrianovych // Encyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny, (red.) Dzyuba I. M., Kuras I. F. ta in. – K., 2003, T. 2. – S. 61].

11. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (1930–2005). Матеріали до історії, (ред.) Скляренко В. Г. – К. : Довіра, 2005 [Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrayiny (1930–2005). Materialy do istoriyi, (red.) Skl'arenko V.G. – K. : Dovira, 2005].

12. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004 [Masenko L. T. Mova i suspil'stvo : Postkolonial'nyi vymir. – K. : Vyd. dim “KM Akademiya”, 2004].

13. Мудрості від Максима Рильського: Вислови, поради, роздуми про філософію буття. Упор. М. Г. Рильський / Літер.-худ. видання. – Вид. 1. – К. : «Успіх і кар'єра», 2018 [Mudrosti vid Maksyma Ryl's'koho: Vyslovy, porady, rozdumy pro filosofiyu butt'a. Upor. M.G. Ryl's'kyj / Liter.-hud. vydann'a. – Vyd. 1. – K. : «Uspih i karyera», 2018].

14. Озерова Н. Г., Синиця І. А. Взаємодія функціональних стилів у сучасних російській та українській мовах // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 112–118 [Ozerova N. G., Synytsa I. A. Vzaemodiya funktsional'nyh styliv u suchasnyh rosiys'kiy ta ukrayins'kiy movah // Movoznavstvo, 2003, 2–3. – S. 112–118].

15. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. – Харьков: Изд. М. В. Потебни, 1905 [Potebn'a A. A. Iz zapisok po teorii slovesnosti. Poeziya i proza. Tropy vi figury. Myshlenie poeticheskoe I mificheskoe. – Har'kov: Izd. M. V. Potebni, 1905].

16. Рильський М. Т. Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство // Зібрання творів у двадцяти томах / (ред.) Дей О. І., Русанівський. – К. : Наук. думка, 1987. Т. 16 [Ryl's'kyi M.T. Fol'klorystyka, teoriya perekladu, movoznavstvo // Zibrann'a tvoriv u dvadts'aty tomah / (red.) Dey O. I., Rusanivs'kyi V. M. – K. : Nauk. Dumka, 1987. T. 16].

17. РЫЛЬСКИЙ М. Ф. Об украинских думах [Предисловие] // Украинские думы [пер. с укр., прим.] Литвак Г. Н. – Симферополь, 1958. – С. 3–6 [Ryl'skiy M.F. Ob ukrainskih dumah (Predislovie) // Ukrainskie dumy (per. s ukr., prim.) Litvak G. N. – Simferopol', 1958. – S. 3–6].

18. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство, 2003, 2–3. – С. 30–55 [Taratenko O. O. Movna situatsiya ta movna polityka v suchasniy Ukraini // Movoznavstvo, 2003, 2–3. – S. 30–55].

19. Франко І. Я. Літературно-критичні статті // Твори у двадцяти томах / (ред.) Білецький О. І. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1955. Т. 16 [Franko I. Y. Literaturno-krytychni statti // Tvory u dvadtsyati tomah / (red.) Bilets'kyi O. I. – K. : Derzh. vyd-vo hud. lit-ry, 1955. T.16].

20. Франко І. Я. З наукових перекладів / Економічні праці (1878–1887) // Збір. творів у п'ятдесяти томах / (ред.) Дерев'янкін Т. І., Перковський А. Л. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 44/1. – С. 581–609 [Franko I.Y. Z naukovykh perekladiv / Ekonomichni pratsi (1878–1887) // Zibr. tvoriv u pyatdesaty tomah / (red.) Derevyankin T.I., Perkovs'kyi A.L. – K. : Nauk. dumka, 1984. – T. 44/1. – S. 581–609].

Стаття надійшла до редакції 10.07.2018.

Oksana Mykytenko,

Dr. philol. Sciences, senior researcher,

Ukraine, Kyiv

The Theory and Practice of Scientific Translation: Y.A. Bahmut (commemorating the 50th anniversary of his death)

The paper deals with the scientific activity of the eminent Ukrainian linguist and translator Yosyp Adrianovich Bahmut (1905–1968), whose works were devoted to the formation of Ukrainian social and political vocabulary, as well as to the language and style of fiction and social and political literature translations into Ukrainian. Working together with L.A. Bulahovsky and M.T. Rylsky, Yosyp Bahmut was among those who revived the Ukrainian Slav philology tradition broken off in 20–30th, and furthered the «development of Ukrainian scientific language» (M. Rylsky), especially in the field of lexicology and lexicography. He stressed the normative linguistics' role and insisted upon the highest possible faithfulness of scientific translation, in particular when it deals with idiomatic constructions and phraseology units. Y. Bahmut mentioned the necessity to develop the stylistic devices of the Ukrainian language and emphasized the social role of its standardization.

Keywords: Yosyp Bahmut, Ukrainian language, translation, social and political literature, Slav philology.